

ઉજ્જયન્તગિરિના કેટલાક અપ્રકટ ઉત્ક્રીણું લેખો

મહુસૂદન ઠાંકી-લક્ષ્મણ ભોજક

મહાતીર્થ ઉજ્જયન્તગિરિના અઘાવધિ અપ્રકટ રહેલ પ્રતિમા તથા પટ્ટાદિ લેખો વિશે સાંપ્રત લેખમાં મૂળ વાચના સમેત વિસ્તારથી કહીશું. સન ૧૯૭૩ તથા પુનઃ સન ૧૯૭૭ની વસંત ઋતુમાં પર્વત પૂરના મંદિરોનાં કરેલાં સર્વેક્ષણો દરમિયાન પ્રાપ્ત થયેલા ચૌદેક જેટલા અઘાવધિ અસાત અભિલેખો સાંપ્રત લેખમાં સવિવરણ પ્રસ્તુત કરવામાં આવી રહ્યા છે.

પ્રાપ્ત ઐતિહાસિક (સાહિત્યિક, અભિલેખીય) પ્રમાણ અનુસાર ઉજ્જયન્ત પર્વત-ગિરનારગિરિ-ઉત્તર મધ્યકાળ સુધી તો કેવળ જૈન તીર્થ જ રહ્યો હોઈ ત્યાંથી પ્રકાશમાં આવેલા તમામ લેખો જૈન દેવાલયો અનુલક્ષિત જ છે અને નવપ્રાપ્ત લેખોથી પણ એ પરિસ્થિતિમાં કશો ફર્ક પડતો નથી.

ગિરનાર પરના થોડાક લેખોની (વાચના (લીધા વિના) અંગ્રેજ સેનાનાયક જેમ્સ ટોડ દ્વારા પ્રાથમિક પણ અત્યંત સંદિગ્ધ, ભેળસેળીયા અને ગડબડગોટાળાયુક્ત નોંધ લેવાઈ છે.^૧ (ટોડે જેની સહાયતાથી આ લેખો વાંચ્યા હશે તેનું મધ્યકાલીન ત્રિપિવિષયક જ્ઞાન તેમ જ લેખની અંદરની વસ્તુની લાંબી સમજ હોય તેમ જણાતું નથી. ભારતીય અભિલેખવિદ્યાના અને ઇતિહાસ-લેખનના આરંભકાળે અનભિજ્ઞ લોકો પાસેથી ઝાઝી આશા પણ લાગ્યે જ રાખી શકાય. તત્કાલીન ભાષા સમજવાની કઠણાઈને કારણે પણ ટોડે પોતે સમજ્યા હશે તેવું લખ્યું હશે.) આથી ટોડની નોંધો પર બિલકુલ ઈતભાર રાખી શકાય તેમ નથી. ટોડ પછી પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ તીર્થનાયક જિન નેમિનાથના મંદિરના (એમના કથન અનુસાર) દક્ષિણ દ્વાર અંદરના સં. ૧૧૭૬/ઈ. સ. ૧૧૨૦ના લેખ પર વાચના દીધા સિવાય થોડી શી ચર્ચા કરી છે,^૨ જો કે આવા સમર્થ વિદ્વાન પણ પ્રસ્તુત લેખને ન તો સારી રીતે વાંચી શક્યા છે કે ન તો તેનું હાર્દ સમજી શક્યા છે. (આ અંબંધમાં અમે આ ગ્રંથમાં જ આના પછી આવતા લેખમાં ચર્ચા કરી છે.)

ઈન્દ્રજી પછી જેમ્સ બર્નેસે ગિરનારના મંદિરો આવરી લેતા સર્વેક્ષણ-અહેવાલમાં વસ્તુપાળના સં. ૧૨૮૯/ઈ.સ. ૧૨૩૧-૩૨ની મિતીના છ પ્રશસ્તિ લેખોમાંનો એક, તે ઉપરાંત શાણુરાજની પ્રશસ્તિનો અપૂર્ણ લેખ અને અન્ય નાના મોટા છ એક લેખો પ્રગટ કર્યા છે^૩ : પણ બર્નેસ દ્વારા પ્રકાશિત કેટલાક લેખોના પાઠોમાં વાચના દોષો (અને અર્થ સમજવામાં ક્ષતિઓ રહી ગયાં છે; શાણુરાજની પ્રશસ્તિનો યથાર્થકાળ જ્ઞાત ન થવાથી તેના અર્થઘટનમાં, તેમ જ ચૂકાસમા વંશ સંબંધિ ઐતિહાસિક તારવણીઓ દોરવામાં, બર્નેસ જગ્ગર ભૂલ થાપ ખાઈ ગયેલા. (બર્નેસના આ ભૂલભરેલા લખાણથી થયેલી દિગ્બ્રાન્તિમાંથી પછીના વિદ્વાનોએ મહદંશે મુક્તિ મેળવી લીધી છે.^૪) તત્ પશ્ચાત્ બર્નેસ અને કબિન્સે એમનાં મુખઈ મહાપ્રાન્તના પ્રાચ્યાવશેષોની ખુદહસ્યિ ગ્રંથમાં આગળના બર્નેસે આપ્યા છે તે (ક્યાંક ક્યાંક પાકાન્તર છે), અને તેરેક જેટલા બીજા લેખો પણ સમાવી લીધેલા.^૫

આ પછી દત્તાત્રય ડિસકળકરે કાઠિઆવાડના અભિલેખોની એક લેખમાળા Poona Orientalistમાં શરૂ કરેલી (જે પછીથી પુસ્તકાકારે પ્રગટ થયેલી છે^૬), જેમાં બર્નેસ-કબિન્સે અગાઉ આપી દીધેલ ચારેક લેખો અતિરિકત અન્ય ચારેક નવીન લેખોનાં વાચના એવં ભાવાર્થ આપ્યાં છે.

બર્જેસ અને બર્જેસ-કઝિન્સે આપેલા લેખોમાંથી ચૂંટી કાઢેલા અઢારેક જેટલા લેખો (સ્વ.) મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ પોતાના પ્રાચીન જૈન શિલાલેખોના સંકલન ગ્રંથમાં આવરી લીધા છે^૭, અને તેના પર કેટલુંક ટીપ્પણ પણ કર્યું છે.^૮ તત્પશ્ચાત્ એક વર્ષે આચાર્ય વિજયધર્મસૂરિએ એક પિત્તળના પરિકરના કાઉન્સેલીયાના લેખ (સં. ૧૫૨૩)ની વાચના એમની ચર્ચાના સંદર્ભમાં આપેલી.^૯ તે પછી (સ્વ.) ગિરજશંકર વલ્લભજી આચાર્યે પણ ગુજરાતના શિલાલેખો સંબંધિ તેમના બૃહદ્-સંકલન ગ્રંથના ભાગ ૨-૩માં બર્જેસ-કઝિન્સે પ્રકાશિત કરેલ, તથા ડિસ્કનકરે સંપાદિત કરેલ ગિરનાર-પ્રાપ્ત લેખોમાંથી ૧૭ જેટલા લેખોનો સમાવેશ કર્યો છે.^{૧૦}

આ પછી ગિરનારના બે વિશેષ લેખોની વાચના (એક અલખત અપૂર્ણ) સારાભાઈ મણિલાલ નવાખે પોતાના જૈન તીર્થો અને સ્થાપત્ય વિષયક ગ્રંથમાં દીધી છે.^{૧૧} ત્યાર પછીના તરતનાં વર્ષોમાં તો ગિરનારના અભિલેખો વિશે ખાસ નોંધપાત્ર પ્રવૃત્તિ થઈ હોવાનું અમને જ્ઞાત નથી; પણ જૈન દેવાલયો કરતા દેવકોટના સમારકામમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ શિલ્પખંડાદિ અવશેષોમાંથી ત્રણ પરના અંકિત લેખોની વાચના છા. મ. અત્રિએ આપેલી છે^{૧૨}, જેમાંથી એક પર-વરહુડિયા કુટુંબની પ્રશસ્તિની વાચનામાં સુધારા સૂચવી પુનઃ અર્થઘટન સહિત-વિસ્તૃત ચર્ચા સાંપ્રત લેખના પ્રથમ લેખક દ્વારા થયેલી છે.^{૧૩}

અમારા માનવા મુજબ નીચે આપીએ છીએ તે લેખો અદ્યાપિપર્યન્ત પ્રકાશમાં આવ્યા નથી; છતાં અમારી જાણ બહાર રહેલા કોઈ સ્રોતમાં તેમાંથી કોઈક પ્રગટ થઈ ચૂક્યો હોય તો અમારા લવિષ્યના પ્રકાશનોમાં તેની ઉચિત નોંધ લેશું. અહીં રજૂ થાય છે તેમાંથી થોડાકની સંયોગાનુસાર પૂરી વાચના થઈ શકી નથી, જેનાં કારણો તેવા કિસ્સાઓના સંદર્ભમાં દર્શાવ્યાં છે.

૧

આ લેખ કહેવાતા સંપ્રતિ રાજના (વાસ્તવમાં સં. ૧૫૦૯/ઈ.સ. ૧૪૫૩માં વ્યવહારિ શાણુરાજ વિનિર્મિત વિમલનાથ-જિનના મંદિરના) ગૂઢમંડપના દક્ષિણ દ્વારની ચોકીમાં વાપરેલ, ને અત્યારના મંદિરથી પુરાણા એવા સાદા સ્તંભમાં નીચે કોરેલ મુનિમૂર્તિની નીચે ખોદાયેલો ચાર પંક્તિનો લેખ જેટલો વાંચી શકાય છે તેટલો આ પ્રમાણે છે: સંવત ૧૨૩૬ ચૈત્ર સુદિ ૧૫ શ્રી સૂરિ... ઉજ્જયન્તગિરિ પર જૈન મુનિઓ સદ્લેખનાથે આવતા એવાં સૌંદરિયક પ્રમાણે છે.^{૧૪} આ સ્તંભ કોઈ સૂરિના સં. ૧૨૩૬/ઈ.સ. ૧૧૮૦માં થયેલ નિર્વાણ બાદનો, તેમની 'નિષેદિકા' રૂપે જાહેર કર્યો જણાય છે. (આવા સાધુમૂર્તિઓ ધરાવતા બીજા પણ બેએક સ્તંભોના ભાગ દેવકોટથી ઉપર અંખા-જીની ટૂંક તરફ જતાં માર્ગની બંને બાજુએ જડી દીધેલાં જોવાય છે.) સંપ્રતિ લેખ ચૌલુક્યરાજ ભીમદેવ દ્વિતીય (ઈ.સ. ૧૧૮૬-૧૨૪૦) ના શાસનકાળના પ્રારંભના ચોથા વર્ષમાં પડે છે.

(૨)

વસ્તુપાલવિહારની પાછળની લેખડ પર સ્થિત આ લેખ હાલ ગુમાસ્તાના મંદિર તરીકે ઓળખાતા (મૂળ વસ્તુપાલ મંત્રી કારિત મરુદેવીના) મંદિરના મૂળનાયકની ગાદી પર છે; પણ પુષ્કળ કચરો જામેલ હોઈ સં. ૧૨૭૬ વર્ષે ફાગુણ સુદિ ૪...એટલું જ સ્પષ્ટ વાંચી શકાયું છે. (ઈ. સ. ૧૨૨૦નો આ તુલ્યકાલીન લેખ વસ્તુપાલ-તેજપાલના નિર્માણથી પૂર્વનો છે. અહીં મૂળ તે નેમિ-નાથના મંદિર અંતર્ગત ક્યાંક હશે.)

(૩)

તીર્થપતિ જિન નેમિનાથની પશ્ચિમ તરફની ભમતીમાં શ્વેત આરસના નંદીશ્વરપદ (ચિત્ર ૧) પર બે પંક્તિમાં આ લેખ કોતરાયેલો છે; યથા :

[પં. ૧] ૯ સં. ૧૨૮૨ ફાગુણ વ ર શુક્રે પ્રાગ્વાટ ઠ. રાજપાલસુત મહં. ધાંધલેન બાંધવ ઉદયન વાઘા તથા માર્યા સિરીસુત સૂમા સોમા સીહા આસપાલ તથા સુતા જાલ્હ નાસુ પ્રમૃતિ નિજગોત્રમાત્રય શ્રેયસે નંદીશ્વરજિનવિમ્વા-

[પં. ૨] નિ કારાપિતાનિ ॥ બૃહદ્ગચ્છીય શ્રીપ્રયુક્તસૂરિ-શિષ્યઃ શ્રીમાનદેવસૂરિપદપ્રતિષ્ઠિત શ્રી જયાનંદસૂરિભિઃ પ્રતિષ્ઠિતાનિ । છ ॥ શુભં ભવતુ ॥

પુરુષમૂર્તિ.

સ્ત્રીમૂર્તિ.

મહં. ધાંધલમૂર્તિ:

ઠ. કાન્હડસૂતા મહં.

ધાંધલમાર્યા મહં. સિરીમૂર્તિ: ।

ઈ.સ. ૧૨૩૬ના તુલ્યકાલીન આ લેખમાં ઉલ્લિખિત મહં. ધાંધલ (જેઓ કદાચ મંત્રીમુદ્રા ધારણ કરતા હશે), તેમના વિશે વિશેષ માહિતી હાલ તો ઉપલબ્ધ નથી.

(૪)

રૈવતાચલાધીશ નેમિજિનના મંદિરની ઉત્તર તરફની ભમતીમાં અને ઉત્તર નિર્ગમ-પ્રતોલીની ભમતીમાં પડતી ભિતને અઢેલીને લગાવેલ ‘વીસ વિહરમાન જિન’ના મનાતા પદની નીચે આ પ્રમાણેનો ત્રણ પંક્તિમાં લેખ કોયો છે. (ચિત્ર ૨). આ લેખની અપૂર્ણ વાચના સારાભાઈ નવાબે છપાવેલી છે.^{૧૫} અહીં અમે તે લેખનો ઉપલબ્ધ પૂરા પાઠ આપીએ છીએ :

સં. ૧૨૯૦ આષાઢ શ્રુ ૮ મોમે પ્રાગ્વાટ ઠ. રાજપાલ ઠ. દેમતિ સુત મહં. ધાંધલેન સ્વ-માર્યા મહં. સિરી [૧] તત્પિતૃતઃ કાન્હડ ઠ-ળૂ સુત સૂમા સોમા સીહા આસપાલ સુતા જાલ્હ રૂપિણિ મહત્તરા શ્રીમુદ + [૨] [સમ્મેતશિશ્વરપદઃ] કારિતઃ । પ્રતિષ્ઠિતઃ શ્રી [જયાનંદસૂરિ]ભિઃ [૩]

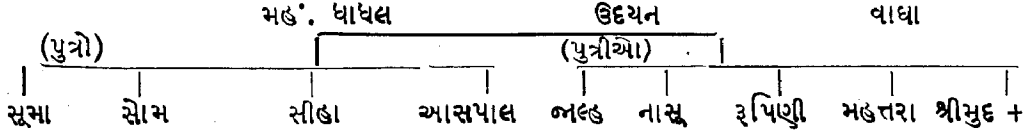
આ પદના કારાપક, આગળ અહીં આઠ વર્ષ અગાઉ નંદીશ્વર દ્વીપ પદ સ્થાપનાર, મહત્તમ ધાંધલ અને તેમનો પરિવાર છે; આગળ લેખાંક ‘૪’માં કહેલ કેટલાકનાં નામો અહીં પણ મળે છે. પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્ય અગાઉ કહ્યા છે તે જયાનંદસૂરિ હશે તેવું અમારું અનુમાન છે. પદ જો કે તેમાં કંડારેલ વીસ જિનની સંખ્યાને કારણે વીસ વિહરમાન (સીમંધરાદિ મહાવિદેહ ક્ષેત્રના પ્રવર્તમાન) જિન હોવાનું માની લેવામાં આવ્યું છે; પણ બે કારણસર અમને તે સમ્મેતશિખરનો પદ હોવાનું લાગે છે. તેમાં પહેલું એ કે અંકિત વીસ જિનોમાં ભરતક્ષેત્રની વર્તમાન ચોવીસીના ૨૩મા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ (નાગકૃષ્ણ-છત્રાંકિત) છે; અને પ્રત્યેક જિનને શિખરયુક્ત પ્રાસાદમાં પ્રતિષ્ઠિત હોય તેમ દર્શાવ્યા છે, જે તેમની મૂર્તિઓની સમ્મેતશિખર પર મુક્તિ પામેલ ૨૦ જિનોના દેવકુલો વિશે સ્થાપનાનો ભાવ રજૂ કરે છે. આ તથો લક્ષમાં લઈ અમે પંક્તિ બેમાં સંદર્ભગત સ્થાને ખૂટતા આઠ અક્ષરો ‘સમ્મેતશિખરપદઃ’ હશે તેમ માન્યું છે.^{૧૬}

બંને લેખોમાં અપાયેલી કારાપક સંખ્યા માહિતી એકઠી કરતાં આ પદો સ્થાપનાર મહત્તમ ધાંધલનું વંશવૃક્ષ નીચે મુજબ આકારિત બને છે :

ઠ. + જી = ઠ. કાન્હડદે

ઠ. રાજપાલ = ઠ. દેમતિ

(પુત્રી) મહં. સિરી =

(૫)

જિન નેમિનાથના મંદિરના દક્ષિણ દિશાના પ્રતોલી-નિર્ગમદ્વારની નજીકના કાળમીંદ પથ્થરના એક સ્તંભ પર આ ઘણો જ ઘસાઈ ગયેલો સં. ૧૩૩૪/ઈ.સ. ૧૨૭૮નો લેખ મળે છે. તેમાં મહત્વની વાત એ છે કે જીર્ણુદુર્ગ (ઉપરકોટ), અસલી જૂનાગઢના ઉપકંઠમાં, દુર્ગની પશ્ચિમે મંત્રી તેજપાળે ઈ.સ. ૧૨૩૨ આસપાસમાં (આને જૂનાગઢ રૂપે ઓળખાતું) “તેજલપુર” નામક શહેર વસાવ્યાની વાત જે ઇસ્વીસનના ચૌદમા-પંદરમા શતકના જૈન પ્રખ્યાતમક સાહિત્યમાં, તેમ જ એ જ કાળમાં રચાયેલી ચૈત્ય-પરિપાટીઓમાં મળે છે, તેનો અહીં પ્રથમ જ વાર, અને ઉપલબ્ધ સાહિત્યિક પ્રમાણોથી પ્રાચીન એવો અભિલેખીય ઉલ્લેખ મળે છે. લેખ નીચે મુજબ છે :

સંવત ૧૩૩૪ વર્ષે વૈસાખ વદિ ૮ રવાવ (?)...[અ]

ઘેહ.....

.....

.....

.....

.....પૂજાર્થ.....

શ્રીતેજલપુરે.....

...ક્ષેત્રપાલ.....

શ્રીદેવકીયક્ષેત્રે પ્રોગ્વાટજ્ઞાતી ઠ. શ્રી

-માલ મહંઆલહણદેવ્યા શ્રેયોર્થ

વાજડેન.....ભાર્યા ઠ.....

.....

.....શ્રીદેવકીયમાંડા[ગારે]

.....શ્રીતીર્થે શ્રીમાલજ્ઞા

તીય.....

.....

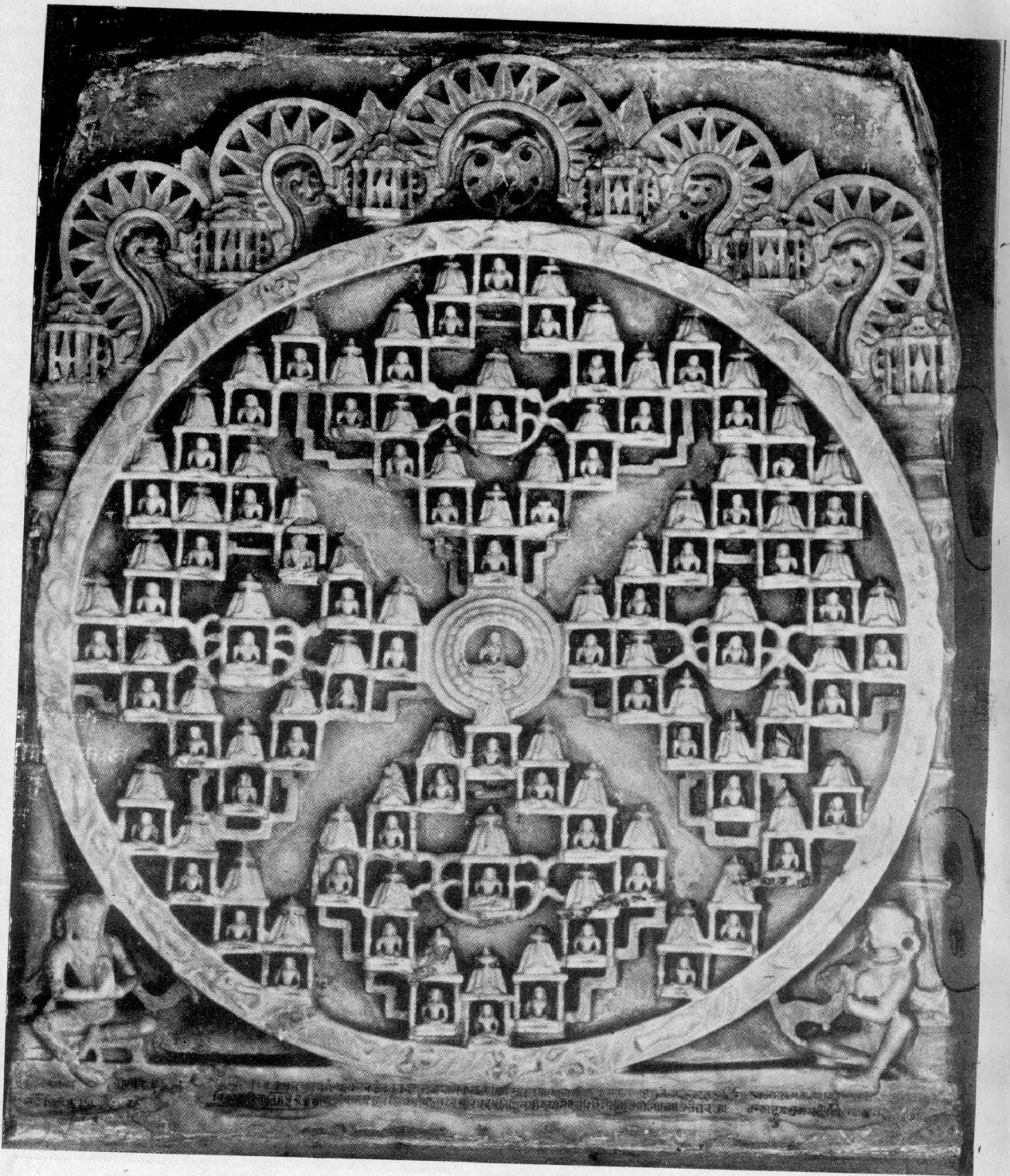
.....કારિતા

(૬)

હવે પછીના લેખો સોલંકી-વાઘેલાયુગની સમાપ્તિ બાદના છે. પીળા પાષાણ પર કંડારેલ સં. ૧૩૬૧/ઈ.સ. ૧૩૦૫નો લેખ નેમિજિનના ગૃહમંડપમાં વાયવ્ય ખૂણાના ગોખલામાં ગોઠવેલ છે. લેખ ઉજ્જયન્ત મહાતીર્થ પર ચતુર્વિંશતી પટ્ટની સ્થાપના સંબંધી છે : યથા :

१. सं. १२८२नो नन्दीश्वरद्वीप-पट्ट, नेमिनाथ जिनालयनी भमती, गिरनार

२. सं० १२९०नो सम्मेशिखर पट्ट, नेमिनाथ नजालयनी भमती, गिरनार

સંવત ૧૩૬૧ જ્યેષ્ઠ શુદિ ૯ વુઘે શ્રી શ્રીમાલજ્ઞાતીય ઠ. તિહુણા સુત [પં.૧] મહં. પદમ મહં. વીકા મહં હરિપાલપ્રભૃતિભિઃ શ્રી ઉજ્જયંતમહાતીર્થે [પં.૨] નિજ પિતૃપિતામહ માતામહ ભ્રાતૃ સ્વસ્ત્ર શ્રેયોર્થ ચતુર્વિંશતિપટ્ટઃ કા [પં.૩] રિતઃ । પ્રતિષ્ઠિતઃ શ્રીનેમિચંદ્રસૂરિ શિષ્ય શ્રી જયચંદ્ર-સૂરિભિઃ । શુભં ભવતુ । સમસ્ત કુ...।

પદના કારાપકે તથા પ્રતિષ્ઠાપક સૂરિ વિશે કોઈ જ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી.

(૭)

સં. ૧૪૯૪/ઈ.સ. ૧૪૩૮નો આ લેખ એક પુરુષ અને પાંચ સ્ત્રીઓની આરાધક પ્રતિમા સમૂહ ધરાવતા પીળા ફલક પર નીચેના લાગમાં કોરેલ છેઃ યથા :

સા સારંગ । સ્થાળી । વ્હાસૂ । ફા (પી ?) । નાથી । (ચાદ્રી ?) એ સંવત ૧૪૯૪ વર્ષે શ્રી શ્રીમાલજ્ઞાતીય શ્રેષ્ઠિ કરમણ માર્યા કરમાદે સુત સારંગ માર્યા સહિત [૧] ઉલ્લગિસહા [૨]

પદરમી શતાબ્દીના એક ચૈત્ય-પરિપાટીકાર હાથીપગલા જવાના માર્ગે “સારંગ જિલુવર”ને નમ્યાનો ઉલ્લેખ કરે છે^{૧૭} તે જિન આ સાહુ સારંગના કરાવેલા હશે ? પ્રસ્તુત જિનનો નિર્માણકાળ આથી ઈ.સ. ૧૪૩૮ના અરસાનો અંદાજ શકાય. આ જ સાલમાં અહીં જિનકીર્તિસૂરિ દ્વારા, સમર-સિંહ-માલદે દ્વારા નિર્મિત, ‘કલ્યાણુત્રય’ પ્રાસાદની પ્રતિષ્ઠા થયેલી. પ્રસ્તુત સૂરિ દ્વારા (વર્ષ અગાત) અહીં પૂનિગ-વસહીની પણ પ્રતિષ્ઠા થયેલી, જે પણ મોટેભાગે આ ૧૪૩૮ની સાલમાં કે તેની સમીપના વર્ષમાં હોવાનું અનુમાન થઈ શકે. (આ વિષય પર જુઓ અહીં પ્રથમ લેખકનો “ગિરનારસ્થ કુમાર-વિહારની સમસ્યા” નામક લેખ.)

(૮)

જિન નેમિનાથના ગૂઢમંડપમાં હાલ જોવા મળતા પીળા પાષાણના જિનચતુર્વિંશતિપટ્ટ (૩૮” x ૨૧”)ની નીચે આ સં. ૧૪૯૯/ઈ.સ. ૧૪૪૨-૪૩નો ટૂંકો લેખ છેઃ યથા :

[પં.૧] સં. ૧૪૯૯ વર્ષે ફાગુણ સુદિ ૧૨ સોમે ઓસવાલ જ્ઞાતીય સા. સમરસિંહેન સો.દેવચુતે ચતુર્વિં. [પં.૨] પટ્ટઃ કારિતઃ પ્રેતિ. શ્રીસોમસુન્દરસૂરિભિઃ ।

લેખનું મહત્ત્વ તેમાં આવતા પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્ય-રાણુકપુરના જગપ્રસિદ્ધ નલિનીશુભ ચતુર્મુખ -મહાવિહાર તેમજ દેવકુલપાટક (મેવાડ-દેલવાડા)માં પ્રતિષ્ઠાઓ કરનાર તપગચ્છાલંકર યુગપ્રધાન આચાર્ય-સોમસુન્દરસૂરિને કારણે વધી જાય છે. સોમસુન્દરસૂરિ ગિરનારની યાત્રાએ ગયાના સાહિત્યિક ઉલ્લેખો છે.^{૧૮} અને સમરસિંહ તે કડાય ‘કલ્યાણુત્રય’ના મંદિરને સં. ૧૪૯૪માં નવું કરાવનાર જે ઓસવાળ કારાપકો (સમરસિંહ-માલદે) પૈકીના એક હશે ?

(૯)

આ લેખ તથાકથિત સંપ્રતિરાજના મંદિરના ગૂઢમંડપમાં જળવાયેલી એક શ્વેત આરસની જિન-પ્રતિમા પર નીચેના હિસ્સામાં કંડારાયેલો છેઃ યથા :

[પં.૧] સં. ૧૫ [૦૯] વર્ષે માઘ સુ ૨ શુક્રે સૂર્યત વાસિ શ્રી શ્રી-

[પં.૨] માલજ્ઞાતીય શ્રે. માઈ આરવ્યેન મા. રુહી સુ. શ્રે. જ્ઞાંજ્ઞણ પ્રમુખ કુટુંબ

[પં.૩] યુતેન શ્રીવિમલનાથવિંબં કારિત પ્રતિષ્ઠિતં વૃદ્ધતપાપક્ષે શ્રીરત્નસિંહસૂરિભિઃ ॥

આ લેખનો ઉલ્લેખ (સ્વ.) મુનિ શ્રી દર્શન વિજયજીએ કર્યો છે^{૧૯}; પણ ત્યાં વાચના આપી નથી. વર્ષના છેલ્લા એ અંક વંચાતા નથી; પણ મુનિશ્રીએ સં. ૧૫૦૮ વર્ષ જણાવ્યું છે, જે લેખમાં આવતા પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્યરૂપે શ્રીરત્નસિંહ સૂરિના નામને કારણે લખ્યું હશે; કેમકે પ્રસ્તુત સૂરિવરે આ મંદિરમાં મૂળનાયક જિન વિમલનાથની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૫૦૮માં થયેલી તેવું સમકાલિક સાહિત્યિક પ્રમાણ છે^{૨૦}; પરંતુ સાંપ્રત મૂર્તિ જિન વિમલનાથની હોવા છતાં, અને તેની પ્રતિષ્ઠાની મિતિ સં. ૧૫૦૮ હોવાનો સંભવ હોવા છતાં,^{૨૧} તત્ પ્રતિમા આ મંદિરના મૂળનાયક વિમલનાથની અસલી પ્રતિમા નથી લાગતી; કેમકે આની પ્રતિષ્ઠા તો “સૂરયત (સૂરત) નિવાસી શ્રીમાળી કુટુંબે કરાવી છે; જ્યારે મંદિર ખંભાતવાસી શ્રેષ્ઠી શાણુરાજ અને ભુલવનું કરાવેલું હોઈ તેમનાં નામ ત્યાં હોવા ઘટે. વળી મૂળનાયકનું ખિંખ પિતળનું હતું, છતાં લેખમાં અન્યથા મંદિરના પ્રતિષ્ઠાપક બૃહદ્દત્તપગ્વજનાયક રત્નસિંહસૂરિનું નામ મળતું હોઈ આ લેખ એક મૂલ્યવાન ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ બની જાય છે.

(૧૦)

સગરામ સોનીના કહેવાતા મંદિરની જગતી પરની (અને મૂળ મંદિરની પાછળની) દેવકુલિકામાં એક આદિનાથના ચોવિસી પદ્મ પર સં. ૧૫(૦?)૮ નું વર્ષ અંકિત છે જેની પ્રતિષ્ઠા આગમગચ્છના કાઈ (દેવેન્દ્ર?) સૂરિની કરેલી હોવાનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે : યથા :

સ્વસ્તિ સંવત ૧૫(૦?)૯ વર્ષે વૈશાખ વદિ ૧૧ શુક્રે વીસલનગર-વાસ્તવ્ય શ્રી શ્રીમાલજ્ઞાતી શ્રે. લષમણ માર્યા [લીટી ૧] લષમાદે સુ. મેઘાવામણકમણ મા. જાગૂ શ્રીઆદિનાથવિંબં કારિત આગમગચ્છે [લીટી-૨] પ્રતિષ્ઠિતં શ્રીદે—(સૂરિ?) મિઃ ॥ [લી. ૩]

પ્રતિમા વિસલનગર (વિસનગર) ના શ્રીમાળી શ્રાવકોએ ભરાવેલી છે.

(૧૧)

આ લેખ રત્નસિંહસૂરિના શિષ્ય ઉદયવલ્લભસૂરિ દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત, મૂળ ગભારામાં વર્તમાન મૂળનાયકની બાજુમાં રહેલ, પીળા પાષાણની પ્રતિમા પર છે. લેખમાં જિનનું નામ આપ્યું નથી, તેમ જ લાંછન રૂપે રીતે દેખાતું ન હોઈ ઓળખ શક્ય નથી બની.

[પં.૧] સં ૧૫૧૯ વર્ષે વૈ. વ ૫ શુ

[પં.૨] સા. અમરા મા. અહિવદે સુતા હીરુ કા.પ્ર.

[પં.૩] શ્રી ઉદયવલ્લભસૂરિમિઃ

હાલ મૂળનાયક રૂપે પૂજતી, પણ જિન નેમિનાથની સ્થામ પ્રતિમા પર પણ સં. ૧૫૧૯ નો (રા'મ'કલિકના શાસનનો ઉલ્લેખ કરતો) લેખ છે^{૨૨} અને બીજો સં. ૧૫૨૩/ઈ.સ.૧૪૬૭નો મૂળનાયક જિન વિમલનાથના ભોંયરામાંથી મળી આવેલ પિતળમય પરિકર પર છે. જે રત્નસિંહસૂરિ તેમ જ ઉદયવલ્લભસૂરિના ઉપદેશથી કરાવવામાં આવેલું, અને તેની પ્રતિષ્ઠા ઉદયવલ્લભસૂરિના શિષ્ય જ્ઞાનસાગરે કરેલી.^{૨૩} (પરિકર પિતળનું હોઈ, અસલી મૂળનાયક વિમલનાથની પ્રતિમા પણ પિતળની હોવાનો પૂરો સંભવ છે.)

આ સિવાય થોડાક ઇસ્વીસનની ૧૮-૧૯મી શતાબ્દીના શ્વેતામ્બર લેખો, તેમ જ કેટલાક દ્વિગમ્બર સમપ્રદાયના ૧૫-૧૭મી શતાબ્દીના લેખો જોવામાં આવ્યા છે, જેનો અહીં સમાવેશ કર્યો નથી.

પાદટ્ટીપો

૧. **Travels in Western India**, reprint, Delhi 1971, Nos. XI (1-3) and XII (1-4), pp. 504-512.
૨. Ed. James M. Campbell, **Gazetter of the Bombay Presidency**, Vol. 1, Pt. 1, "History of Gujarat," Bombay 1896, P. 177.
૩. **Report on the Antiquities of Kathiawad and Kacch** (1874-75), Archaeological Survey of Western India. reprint, Varanasi 1971; pp. 159-170. આ સિવાય બજેસના **Memorandum on the Antiquities at Dabhoi, Ahmedabad, Than, Junagadh, Girnar and Dhank**, London, 1875 માં પ્રારંભિક નોંધો છે.
૪. કે.કા. શાસ્ત્રીના ચૂડાસમા વંશ સમ્બન્ધ લેખોમાં આ સ્પષ્ટતા વરતાય છે.
૫. "Inscriptions of Girnar," **Revised List of the Antiquarian Remains in the Bombay Presidency**, Vol VIII.
૬. "Inscriptions of Kathiawad," **New Indian Antiquary**, Vols. 1—III, Poona 1934-1941.
૭. **પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ (દ્વિતીય ભાગ)**, પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજયજી જૈન ઇતિહાસમાળા, પુષ્પ જડુ, જૈન આત્માનંદ સભા-ભાવનગર ૧૯૨૧, પૃ. ૪૭-૭૪.
૮. એજન, પૃ. ૬૯-૧૦૦.
૯. પ્રાચીન તીર્થમાળા-સંગ્રહ (ભાગ ૧લો) શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગ્રન્થમાલા, ભાવનગર સં. ૧૯૭૮ (ઈ.સ. ૧૯૨૨), પૃ. ૫૭.
૧૦. **ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો (ભાગ ૨જો)**, શ્રી કાર્મસ ગુજરાતી સમા ગ્રન્થાવલિ ૧૫, મુંબઈ ૧૯૩૫, પૃ. ૫૧, ૫૬, અને ૧૫૪; તથા પ્રસ્તુત ગ્રન્થનો ભાગ ૩જો, કા. ગુ. સ. ગ્ર. ૧૫, મુંબઈ ૧૯૪૨, પૃ. ૧૪, ૧૯, ૨૩, ૬૮, ૩૨, ૩૭, ૪૨; તથા એજન, "પુરવણીના લેખો", પૃ. ૧૯૧, ૨૧૦, ૨૫૪, તેમ જ ૨૫૭-૨૫૮.
૧૧. **Jaina Tirthas in India and Their Architecture**, Shri Jaina Kala Sahitya Samsodhaka Series 2, English series Vol II, Ahmedabad 1944, P. 34.
૧૨. "ગિરનારના ત્રણ અપ્રસિદ્ધ લેખો" સ્વાધ્યાય પુ. ૫, અંક ૨ પૃ. ૨૦૪-૨૧૦. તથા "A Collection of Some Jaina Images from Mount Girnar," **Bulletin of the museum and Picture Gallery**, Baroda, Vol XX, pp. 34-57, Fig. 3 (pl XLIII)

૧૩. “ગિરનારના એક નવપ્રસિદ્ધ પ્રશસ્તિ-લેખ પર દષ્ટિપાત,” સ્વાધ્યાય, પુ. ૮, અંક ૪, પૃ. ૪૬૬-૪૮૯.
૧૪. જેમકે પૂર્ણતલ્લગચ્છીય સુપ્રસિદ્ધ હેમચન્દ્રાચાર્યના પ્રચુરના પ્રચુર યશોભદ્ર સૂરિએ (ઇસ્વીસનના દશમા શતકના અન્તભાગે) ગિરનાર પર સંધારો કર્યાનો ઉલ્લેખ પ્રસ્તુત ગચ્છના દેવચન્દ્ર-સૂરિના શાંતિનાથચરિત્ર (પ્રાકૃત: સં. ૧૧૬૦/ઈ.સ. ૧૧૦૪), તથા હેમચન્દ્રાચાર્યના ત્રિષ્ઠિશલાકા-પુરુષચરિત્ર (૧૨મી શતાબ્દી મધ્યભાગ)ની પ્રાન્ત-પ્રશસ્તિ, ઇત્યાદિ સાહિત્યમાં મળે છે; તથા ચારાપદ્રગચ્છીય વાદિ વેતાલ શાંતિસૂરિએ ઉજ્જયન્તગિરિ પર સં. ૧૦૯૬/ઈ.સ. ૧૦૪૦માં પ્રાયોગવેશન કર્યાનો પ્રભાવકચરિતમાં નિર્દેશ થયો છે.
૧૫. Nawab, Jaina Tirthas., p. 34.
૧૬. નવાબે આ પદને “વીસતિહરમાન”નો માન્યો છે તે ભૂલ જ છે.
૧૭. સંઘવી શવરાજવાળી આ ગ્રંથમાં સંપાદિત (મધુસૂદન ઢાંકી, વિધાત્રી વેરા) માં આવેલ ઉલ્લેખ છે.
૧૮. સંઘપતિ ગુણરાજ તથા સંઘપતિ શ્રીનાથની સાથે સોમમુંદરસૂરિ ઓછામાં ઓછું બે વાર તેા યાત્રાર્થે ગિરનાર ગયેલા: (જુઓ મો. દ. દેશાઈ, જૈન સાહિત્યનો., પૃ. ૪૫૬, ૪૫૮, ઇત્યાદિ.
૧૯. જૈન તીર્થોના ઇતિહાસ, શ્રી ચારિત્ર સ્મારક ગ્રંથમાળા: પુષ્પ ૩૮મું, અમદાવાદ ૧૯૪૯, પૃ. ૧૨૭.
૨૦. તપગચ્છીય રત્નસિંહસૂરિ-શિષ્યની પંદરમા શતકના મધ્યના અરસામાં રચાયેલી ગીરનાર-તીર્થ-માળામાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:
- સામી વિમલનાથ તિંહિ ગાજઈ
નિરૂપલ સોવનમય તનું છાજઈ,
રાજઈ મહિમ નિધાન;
ચિંતામણિ શ્રીપાસ જિણેસર
સુરતર અજિતનાથ તિત્થેસર,
ખિહુપરિ સોવન વાન, ૧૫
પીતલમય જિન પ્રતિમા ખહુવિધ
સમવસરણિ શ્રીવીર ચતુર્વિધ
પૂજુ પુણ્ય નિધાન;
પનરનવોત્તર ક્ષણુ માસિઈ,
વંદુ જાં સસિ ભાણુ. ૧૬
- (સં. વિજયધર્મસૂરિ, પ્રાચીન તીર્થમાળા-સંગ્રહ, ભાવનગર સં. ૧૯૭૮/ઈ.સ. ૧૯૧૨, પૃ. ૩૫.)
- આ પ્રમાણુને હિસાબે મૂળ પ્રતિમા સોને રસેલ કેચકચકિત પિત્તળની હશે. એમાં કહેલ પિત્તળના મહાવીરના સમવસરણુનો મોટો ખંડિત ભાગ ભોંયરામાંથી પ્રાપ્ત થયો છે. આ વિમલનાથનો પ્રાસાદ ખંભાતના શ્રેષ્ઠી શાણુરાજ તથા ભુંભવે કરાવેલો. તેમાં પિત્તળની પ્રતિમા હોવાનું તપાગચ્છ હેમ-હુંસગણિની ગિરનાર ચૈત્ય-પરિપાટીમાં નોંધાયું છે: યથા:

(શા? શા)જુગર પ્રાસાદિ બિંખ પિત્તલમઈ ઠાવિઅ ૨૮' (જુઓ. પં. બેચરદાસ જીવરાજ દોશી, પુરાતત્ત્વ, ૧-૩ એપ્રિલ ૧૯૨૩, પૃ. ૨૯૬.)

૨૧. શાજુરાજ ભુંલવની મૂળ પ્રથસ્તિ ખંડિત રૂપે મળતી હોઈ તેમાં પ્રતિષ્ઠાનું જે નિશ્ચિત રૂપે વર્ષ દીધું હશે તે પ્રમાણ લુપ્ત થયું છે.

૨૨. જુઓ Diskalkar, *Inscriptions.*, p. 120.

૨૩. વિજયધર્મસૂરિ, પૃ. ૫૭, પાદટીપ.

ઋણસ્વીકાર

અહીં પ્રકટ કરેલ બન્ને ચિત્રો American Institute of Indian Studies, Varanasi Center, ના ચિત્રકોશમાંથી પ્રાપ્ત થયા છે. પ્રસ્તુત સંસ્થાના સહાય અને સૌજન્યનો અહીં સાનંદ સ્વીકાર કરીએ છીએ. ચિત્રસ્થ બન્ને પટ્ટો અગાઉ સારાભાઈ નવાબના ઉપર સન્દર્ભ સૂચિત ગ્રન્થમાં Plate 33, Figs 73-74 રૂપે પ્રગટ થઈ ચૂક્યાં છે; પણ એ પુસ્તક અલબ્ધ હોઈ ચિત્રોને અહીં સંદર્ભ-સુવિધાર્થી પુનઃ પ્રકાશિત કરવાનું યોગ્ય માન્યું છે.